Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ
у 50 томах

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 6

Серія
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1895–1900)

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2004

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Видано за підтримки Президента України
на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за Програмою випуску
соціально значущих видань*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядник Мирон КАПРАЛЬ

Передмови — Я.ДАШКЕВИЧ, М.КАПРАЛЬ

Автори коментарів: М.Бандрівський, С.Білокінь, В.Брехуненко, М.Капраль, Я.Книш, П.Кулаковський, О.Мельник, Я.Мельник, Ю.Мицик, О.Моця, С.Панькова, О.Русина, Л.Тимошенко

ISBN 966-603-223-6
ISBN 966-603-367-4 (т. 6)

РОЗДІЛ III

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

АНТИ

(῎Ανται, Antes)

Уривок з "Історії України-Руси"[1]

I

В першім віці по Христі маємо уперше певні, вільні від всяких сумнівів, звістки про слов'ян. Вони виступають у латинських письменників під іменем венедів* (Venedi, Veneti); ім'я се не слов'янське, очевидно, так звали сусідніх слов'ян германці, і від них се ім'я перейшло до римлян, а в другий бік — до фінів: західні фіни й досі росіян звуть Venöa.

Західні границі слов'янської колонізації, бодай здебільшого, можемо означити на основі відомостей Птоломея (II в. по Хр[исті]*, хоч в головнім черпав він з старших відомостей), — а їм не противляться відомості й римських письменників I в.: виходить, що Вісла була границею Германії на сході, але на нижній Віслі готи переходили за Віслу й сиділи на її лівім боці. Виключивши полудневі степи, зайняті іранськими кочовими ордами, і карпатські гірські краї, залюднені племенами, що з найбільшою правдоподібністю треба зачислити до траків[2], — для слов'янської правітчини на початку нашої ери здобуваємо простору територію* на правому боці Вісли, по середньому і верхньому Дніпру (крім, може, самого верха) і Дністру — до верхів Вісли на заході. Ся територія мусила бути просторою, коли зважимо на велику колонізацію, що трохи пізніше вийшла з неї; але при тім задає значні трудності відграничення її від близько спорідненої литовської групи і від фінів: одинокий критерій, уживаний для сього досі, — сліди неслов'янських назв у хорографії (такі назви починаються особливо на вододілі Немана і Прип'яті, на верху Дніпра і за Дніпром, найбільш чиста від них територія — підкарпатські краї і дальші землі до Дніпра), та се критерій занадто непевний, бо і з найпевнішими неслов'янськими назвами не можемо собі здати справи: чи тут була неслов'янська людність ще перед великою слов'янською міграцією, чи то займанщини неслов'янських народів під час, коли слов'яни, рушивши на захід і полудень, опорожнили по часті правітчинні краї (се

---

[1] Ся стаття є дійсно уривком з більшої історії давньої Русі, коло котрої тепер працюю.

[2] Сї погляди будуть уаргументовані на іншім місці; в тракійській справі можу тим часом відіслати до праці Томашка: [*Tomaschek*], Die alten Thraker — Sitzungsberichte der [Philosophisch-historisch Classe der Kaiserlichen] Akademie [der Wissenschaften] (Wien), т. 128, 130, 131.

могло теж бути)[1]; археологія ж не доросла ще до розв'язання сього питання. У всякім разі литовська група займала якусь територію в сусідстві Балтійського моря і Немана, а фіни одним кінцем виступають теж над Балтійським морем, з другого боку — їх присутність доводять старі хорографічні назви (як ім'я Волги-Ра) на північ від Каспійського моря, де вони, безперечно, здавна стикались з іранськими ордами, як то показують численні культурні слова в фінських діалектах. Ближче означити праслов'янську територію пробувати не будемо. Уставитись вона могла задовго перед нашою ерою, значно розширятись почала з великою слов'янською міграцією, бодай перед тим ми нічого певного не знаємо[2].

В лінгвістиці згоджуються на тім, що язикова, а з нею і етнографічна диференціація серед слов'янства зачалась ще на правітчині, задовго до великої слов'янської міграції. Хоч проби — найти вказівки про час, коли ся диференціація між головними галузями слов'янства — західною і північно-східно-полудневою — показалася на добре, не довели до результатів[3], але самий факт не підлягає сумніву. Чи будемо триматись т. зв. генеалогічної теорії, що приймає утворення з праслов'янської маси двох осібних галузей, а з них — поодиноких племен, чи т. зв. теорії переходів чи хвиль, що вказує на зближення й стичності між мовами обох груп, се не робить ріжниці; в обох разах певним буде, що ще перед міграцією приготувались ті етнографічні і лінгвістичні відміни серед слов'янства, що

[1] На жаль, навіть хорографічний матеріал докладно не вистудійований, все ще обмежуються головно натяками; ані неслов'янські елементи, ані район їх розпросторення не уставлені; до старших праць — *Надеждин*, Опыт исторической географии русского мира (в старій "Библиотеке для чтения", т. 22); *Барсов*, География Начальной летописи, с. 74 і далі; passim, прилучилось недавніми часами кілька нових — *Голубовский*, История Смоленской земли, с. 31 і далі; *Филевич*, История древней Руси, т. І, с. 123 і далі; *Кочубинский*, Територия древней Литвы — Журнал Мин[истерства] нар[одного] просвещ[ения], 1897, І, але без особливих результатів, щодо сього питання (див. про них в "Записках [НТШ]", т. XVIII і XXI [*Грушевський*, Нові розвідки; *Він же*, Рец. на публ.: Кочубинский А.А. Территория]).

[2] Таке означення праслов'янської території досить прийнято в науці, відміни головно такі: деякі протягають слов'янські границі на заході, на вододіл Вісли й Одера, але тому противляться означення Птоломея, інші на схід — в район верхньої Волги й Дону, але тут треба бути повздержливим з огляду на неслов'янські елементи в хорографії — див., напр., *Müllenhoff*, Deutsche Alterthumskunde, II, c. 89; *Krek*, Einleitung in die slavische Literaturgeschichte, c. 256; *Roesler*, [Über den] Zeitpunkt der slavischen Ansiedlung an der unteren Donau (Sitzungsberichte der [Philosophisch-historisch Classe der Kaiserlichen] Akademie [der Wissenschaften], t. 73, c. 79); *Hunfalvy*, Ethnographie von Ungarn, c. 91; *Schiemann*, Rußland, Polen und Livland bis ins 17 Jahrh[undert], I, c. 12; *Lavisse et Rambaud*, Histoire générale, I, c. 689; *Niederle*, O původu Slovanů, c. 122–123.

[3] Про них див. у: *Niederle*, O původu Slovanů, c. 122–123.

з цілою виразністю показались після розселення, завдяки територіальному віддаленню[1 2]. Але при тім виникає цікавий факт: сучасне географічне розміщення слов'янства вповні відповідає його діалектичному поділу, а поодинокі слов'янські народи вже дуже скоро по міграції виступають як сформовані етнографічні й язикові цілості[3]. Се вказує, що велика слов'янська міграція йшла без великої замішанини, без великих перескоків, заховуючи до певної міри свої давніші відносини сусідства. З сього ж знов виникає, що напрями колонізації до певної міри відповідали початковому розміщенню слов'янських народів на правітчині, а їх теперішнє розміщення — угрупованню на правітчині. Сю гадку з усією рішучістю висловив один з авторитетніших заступників лінгвістики: "Порівнявши сі колонізаційні відносини слов'ян в передісторичні часи (по теорії переходів) з історичними, помічаємо, що невважаючи на значні переміни зайнятої слов'янами території в історичні часи, — обопільні відносини (сусідства) і тепер такі ж, які мусимо приймати для передісторичних часів"[4]. І сей вивід, зроблений на основі лінгвістичних фактів, має своє потвердження в історії слов'янської колонізації: слов'яни переважно займали землі, покинені їх людністю, спустілі, без боротьби, переважно тихомирно (про се свідчить та сама невідомість і мовчання джерел, про те, як відбулася їх міграція). Такі порожні, спустілі простори протягом III—V в. відкривалися на слов'янськім пограниччі на великій просторони. Тож колонізаційне розпросторення слов'ян, зовсім природно, могло йти правильно, без великих перескоків, без мішанини — інакше з мішанини б вийшла більш однорідна етнографічна й лінгвістична маса, і диференціація мусила б наново початись аж після міграції.

Сей факт дуже важний; він дає нам спроможність з пізнішого розміщення робити, бодай в приближенні, виводи про розміщення початкове і про порядок і напрями слов'янської міграції. З нього й ми мусимо виходити в дальших виводах про антів.

---

[1] На значення територіального віддалення для відріжнення типів недавно в славістиці справедливо звернув увагу Нідерле: [*Niederle*], Op. c[it].

[2] Справедлива взагалі увага Бругмана ([*Brugmann*], Grundriß der vergl[eichenden] Grammatik der indogerm[anischen] Sprachen, I, c. 2): не можна собі й уявити мови якоїсь більшої народної маси, що має за собою довший процес розвою, аби вона була без діалектичних відмін, як і гадка, з цілою виразністю висловлена Дельбріком, що теорія одностайного праязика (арійського, але можна однаково сказати і про праслов'янський) — се фікція, бо як він сформується остаточно, має вже в собі зародки розкладу.

[3] Пор. Крек [*Krek*, Einleitung][2], 2, 328.

[4] *Schmidt*, Zur Geschichte des indogerm[anischen] Vocalismus, II, c. 198.

II

Велика слов'янська міграція (в справу про сліди слов'янської міграції перед нею не входжу тут) мусила розпочатись, відколи в сусідстві з слов'янами з'явились пусті, опорожнені простори; horror vacui [страх порожнечі] так само робить в історії колонізації, як і в природі. Почавши від III в. пустіє західне пограниччя, землі по Одеру й Лабі, з переходом германських племен на полудень; на полудні гунська орда нищить в другій половині IV в. останки іранської людності, виганяє готів і нарешті тягне за собою ріжні орди далі на захід на середній Дунай. Разом з сим мусила початись і слов'янська міграція, але ми за неї не чуємо, між іншим і через те, як сказано вище, що то була спокійна колонізація порожніх просторів, і стрічаємось з нею, як з довершеним фактом, в VI і навіть в VII віці.

В 1-й пол[овині] VI в. слов'янська колонізація опанувала вже басейн Дону і присунулась до Азовського моря. Прокопій (VI в.), описуючи народи над Меотидою, говорить, що за гунськими народами, котрі сиділи по обох боках Меотиди, "далі на північ сидять несчисленні народи антів" (De bello Gotthico, IV, 4). Але тоді ж слов'яни займали вже чорноморські степові простори й на заході. Йордан (V в.)* в своїм географічно-етнографічнім огляді сучасної Східної Європи границями слов'янської колонізації кладе Дунай від устя Драви до моря: "Численний венетський нарід сидить на північних згір'ях Карпат, від верхів Вісли, на незмірних просторах, поділяючись на словен і антів; словени сидять (по Дунаю) від Новетунського міста і Мурсійського озера (на усті Драви до Дунаю)[1] до Дністра і на північ до Вісли, анти ж понад лукою[2] Чорного моря від Дністра до Дніпра (Getica, гл. V). Сі слова Йордана потверджує й Прокопій: він згадує, що "словени й анти сидять за Дунаєм, недалеко від берега" (De b[ello] G[otthico], I, 27). Розуміється, колонізація, хоч би й як ріденька, таких великих країв не могла бути результатом кількох років, очевидно — початки

---

[1] Що locus Mursianus — се болота на усті Драви до Дунаю, коло давньої Мурсії (тепер Esseg), се певно і тепер, можна сказати загально прийнято — див. *Roesler*, [Über den] Zeitpunkt, c. 87; *Müllenhoff*, D[eutsche] Alt[erthumskunde], II c. 94 й примітку в Моммзеновім виданні Йордана, [*Iordanes*, De origine actisque Getarum. Ed. Th. Mommsen], c. 162; *Первольф*, Варяги-Русь и Балтийские славяне — Журнал Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения], 1877, VII; *Ламбин*, Славяне на северном Черноморье, ib[id.] XII, c. 142 і ін. Трохи трудніша справа з civitas Novietunensis (так в виданні Моммзена, за більшістю кодексів): найпростіше й найправдоподібніше, що тут маємо Noviodunum в Нижній Мезії, тепер Ісакча, але трохи дивним стає тоді означення слов'янських границь у Йордана — див. у Моммзена [*Iordanes*, De origine actisque Getarum], c. 163; *Müllenhoff*, [Deutsche Alterthumskunde], II, c. 94. Старі об'яснення виходили з хибного варіанта: Noui і не мають значіння.

її треба відсунути ще на першу половину V в. Час, коли гуни, знищивши аланів і готів, потягли степову людність за собою на середній Дунай, був як найвигіднішим для сієї колонізації.

В першій половині VI в. слов'яни вже опанували порожні простори на полудні, а присунувшись над Дунай, не могли зістатись пасивними свідками боротьби Візантії з ріжними ордами, що виступають в чорноморських степах по смерті Атили* і нападають на візантійські землі, почавши з кінця V в.; разом з ними вони руйнують задунайські землі, а за тим слідом іде й слов'янська колонізація за Дунаєм. Та і тут відомостей про неї майже не маємо: першу виразну звістку про слов'ян, що "спокійно, без страху і клопоту сидять в римських провінціях"[1], стрічаємо аж у Йоанна з Ефесу (585)*, а в VII в. ми бачимо вже доверщений факт — слов'яни цілковито затопили вже Мезію[2].

Серед сієї полудневої колонізації, як бачили ми з вищеподаного, сучасні письменники розріжняють словенів (Σκλαβηνοί, Sclaveni) і антів. Найбільш ясний сей поділ у Йордана: до всіх слов'ян взагалі він прикладає як загальне ім'я стару німецьку назву венетів; Sclaveni — то західна частина їх, на захід від Дністра, анти — східна, за Дністром; при тім він поясняє, що се назва цілих груп, що складались з поодиноких племен: quorum (Venetharum) nomina licet nunc per varias familias et loca mutentur, principaliter tamen Sclaveni et Antes nominantur (c. 5). Візантійські письменники не уживають німецької назви: "венети", вони знають лише словен і антів, не вказують їх границь між собою, але подані ними відомості згоджуються з Йордановими — словени сидять безпосередньо над Дунаєм, на се вказує оповідання Прокопія про їх засідки й напади над Дунаєм в середині VI в.[3], бачимо їх тут потім при кінці VI і на початку VII в. в оповіданнях Теофілакта*[4], анти ж сидять у нього дальше від Дунаю[5]; що вони сиділи далі на схід, на Подонні, — бачили ми з Прокопія. Коли зважимо се, а пригадає-

[1] [*Johannes von Ephesus*], Die Kirchengeschichte des Johannes von Ephesus, übers von Schönfelder, VI, c. 25, p. 255; пор. Крек [*Krek*, Einleitung][2], c. 303.

[2] Nicephori [archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula historica], ed. de Boor, p. 34; Theophanis [Chronografia], ed. de Boor, c. 359.

[3] [*Prokopios*], De aedificiis, IV, 7.

[4] [Theophylakti Simocattae Historiae], VII, 6; VII, 15; VIII, 6.

[5] [Theophylakti Simocattae Historiae], VIII, 5. Сих антів Цайс ([*Zeuss*], Die Deutschen [und die Nachbarstämme], c. 606) уважав осадниками на візантійських ґрунтах, в Мезії, але, крім того, що ми нічого не знаємо про масову міграцію антів сюди, і вона сама по собі не дуже ймовірна, ціла історія сього походу, протест аварського війська — очевидно, проти експедиції в чорноморські степи, рішучо промовляв проти такої гадки, див.: *Roesler*, [Über den] Zeitpunkt, c. 113.

мо, що Йордан жив сам в Мезії і був свідком тих неустанних нападів словен і антів на візантійські землі, про котрі не раз згадує (Rom[ana], с. 388; Get[ica], с. XXIII), то можемо цілком покластись на зроблене ним означення території словен і антів і їх обопільної границі.

Ім'я словен — Σκλαβηνοί, Sclaveni ясне; се питоменне, загальне ім'я слов'ян, що тут спеціально прикладається до їх полудново-західних осад для відріжнення від східно-полудневих. Але анти? Проби об'яснити се ім'я з слов'янської мови або найти її сліди в пізніших численних слов'янських іменах племен, не удались*[1]. Воно, як і венеди, очевидно — чужого початку, дано слов'янам якимсь сусідом. Здогад, що се інша форма тієї ж назви — венедів[2], дуже привабний і найлегше пояснив би справу, але проти нього роблять закиди з лінгвістичного погляду.

Вперше се ім'я антів виступає в оповіданні Йордана про війну з антами остготського короля Вінітара при кінці IV в. (с. 48). Як легендарною і цілком нереальною виглядає історія війни з венедами Германаріха, так натомість варта віри ся згадка. Може бути за те непевність, чи не переніс історик сучасного імені антів на ті часи. Се цілком можливо; одначе, коли зважимо, що Йордан знав загальне ім'я для всіх слов'ян — венеди, знав про часткове значіння антського імені і на інших місцях виразно каже за поділ на словен і антів як сучасний (nunc — с. 23, пор. с. 5), то дуже можливо також і те, що ім'я антів переказано було тут готською традицією, або бодай уважалось іменем старшим, ніж тодішнє століття. Поза сим оповіданням Йордана се ім'я приходить до загального уживання у візантійських письменників VI в. (з ними можна рахувати й Йордана, що сам жив в східній імперії): сі письменники майже всі розріжняють слов'ян і антів: Прокопій, Аґатій*[3], ціс[ар] Маврикій*, Менандр*, Теофілакт. Останній раз ім'я антів приходить в оповіданні Теофілакта[4] (письменника, що жив в

[1] Гільфердінґ ([Древнейший период], Вестник Европы, 1868, IX), Первольф ([Варяги-Русь], Журнал Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения], 1877, VII, с. 71; [Polen, Ljachen, Wenden] — Archiv für Slavische Phil[ologie], IV, p. 65), Іловайський (Разыскания[2], с. 171) і ін. виводили з антів в'ятичів. Проти сього з язикового погляду Крек [*Krek*, Einleitung][2], с. 254. Ще довільніша гадка Ламбина, що анти = Unlizi = Ульці. Шафарик був тієї гадки, що ім'я антів або вийшло від німців, або старослов'янське ([*Šafarik*, Slovanské starožytnosti], II, 25, 7).

[2] Первольф і Яґіч в: [*Jagić*, Mythologische Skizzen], Archiv [für Slavische Philologie], IV, с. 65, 76.

[3] Аґатій згадує лише про анта Дабраґеза, Маврикій писав трактат: πῶς δεῖ Σκλάβοις καί Ἄνταις καί τοῖς τοιούτοις ἁρμόζεσθαι ([Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque], XI, 5) — вид[ання] 1664 с., Шафарик [*Šafarik*, Slovanské starožytnosti], (додаток), Крек [*Krek*, Einleitung][2], с. 295. Звістки інших письменників подав я вище і нижче.

[4] Крек [*Krek*, Einleitung][2], с. 254—256.

першій пол[овині] VII в.) в оповіданні про війну 602 р.*[1] По сім се ім'я зникає. Чи не було воно перейняте візантійцями від східних турецько-фінських орд, що були сусідами, власне, полудневосхідних слов'ян і з кінцем V в. приходять в близький контакт з Візантією?

Яке значіння мав сей поділ на словен і антів? Уважати його чисто географічним — трудно. Занадто широко і консеквентно переходить се відріжнення у письменників VI в.: ім'я антів згідно і консеквентно прикладається ріжними письменниками до цілої колонізації від Дністра до Меотиди, не лише до пограничної території антів і слов'ян; ім'я анта прикладається як прізвище до поодиноких осіб з сієї групи (Δαβραγέζας Ἄντης ἀνὴρ ταξίαρχος — Agath[iae], III, 21); анти і слов'яни то виступають разом, то воюють між собою — в середині VI в., і ведуть пізніше цілком противну політику щодо аварів і Візантії. Всі сі факти, що вказують на осібність сих двох груп, тяжко було б звести до тієї ріжниці, що словени сидять по сей бік Дністра, а анти по той. Мусила бути більша.

Нещодавно петербурзький академік Кунік висловив гадку, що анти — се ім'я якоїсь чужої ("черкеської") династії, що опанувала сю слов'янську групу, отже — се політичний, а не етнографічний термін[2]. Хоч ся гадка була висловлена без усяких доводів, цілком голослівно, але, — може, завдяки її аподиктичному тону, була підхоплена чужосторонніми письменниками про Русь і слов'янство[3], тож я мусив згадати про неї. Розуміється, вона не має ніякої підстави: ні про яку таку династію ми нічого не знаємо, якоїсь цільнішої політичної організації, яку мусило б принести таке завоювання, у "антів" не бачимо: сучасник Прокопій виразно каже, що як слов'янами, так і антами не править один чоловік, але здавна вони жиють "демократично" (с. 334), і дійсно оповідає про ухвалу, повзяту на антськім вічі (De b[ello] G[otthico], III, 14).

Одиноке можливе об'яснення — се, що поділ VI в. на слов'ян і антів відповідає двом осібним діалектично-етнографічним слов'янським галузям.

---

[1] Крім того, маємо ще неясну, загадкову згадку в "Origo gentis Longobardorum" (уложеної після середини VII в.), де в оповіданні про міграцію лонґобардів вони перше, ніж перейти в край руґів (за Карпати), переходять краї Anthaib (вар[іанти]: Anthaip, Anthabus, Anthab) et Bainaib (вар[іанти]: Banayb, Bantaib — у Павла) seu et Burgundaib; значіння сих слів було вже неясне Павлу Диякону і він поясняє: Quae nos arbitrari possumus esse vocabula pagorum seu quorumcunque locorum — [*Pauli*, Historia], Monumenta Germaniae hist[orica] — Scriptores rerum Longobardicarum. Робити які-небудь виводи з сих неясних, не знати звідки ухоплених імен, розуміється, неможливо.

[2] Известия Ал-Бекри, 1878, с. 147.

[3] Її я стрів, з відкликом до сієї статті Куніка, у Шімана [*Schiemann*], op. c[it]., т. I, с. 18—19 і у Дені (*Lavisse et Rambaud*, Histoire générale, I, 691), що перейняв її, очевидно, у Шімана.

Се зрозуміли дослідники давно, але, на мій погляд, не відгадали тих галузей. Каспар Цайс перший висловив гадку, що поділ на словен і антів відповідає поділу слов'янства по мові на два великі відділи — західний (чи як він зве — північно-західний) і північно-східно-полудневий (Russen und Südvölker), і як на паралель вказав на поділ "Повісті временних літ" слов'янства на слов'ян і ляхів: "Словене і ляхове стоять тут на против себе зовсім, як в давнину Sclaveni і Antae, лише там Sclaveni (= словене) стоять на заході"[1]. Сю гадку прийняв був Реслер[2] і такий авторитетний дослідник слов'янської старовини, як Крек[3]. Але відповідно сій гадці анти мали б означати русь + полудневих слов'ян, словени — західних, бо се дві основні діалектично-етнографічні галузі слов'янства. Одинока обставина, що могла б промовляти за таким розумінням[4], се — що Прокопій, говорячи про мандрівку герулів до Данії (De b[ello] G[otthico], II, 15), називає племена на північ від середнього Дунаю словенами (Σκλαβηνοί), але се показує тільки, що Прокопій слово Σκλαβηνοί уважає загальним іменем всіх слов'ян, окрім антів (зрештою, він міг уважати сих північних слов'ян одноплеменними з тими, що займали панонське побережжя Дунаю, бо, розуміється, не міг знати їх ближче).

Та глянувши на розміщення слов'ян і антів на полудні, переконаємося, що назва антів не може відповідати північно-східно-полудневій галузі слов'янства, не може обіймати слов'ян східних і полудневих разом, що слов'яни мезійські (пізніші болгари) й панонські обіймаються назвою словенів (Sclaveni), бо то вони сиділи в першій половині VI в. по Дунаю від Драви до моря і Дніпра. В краю між Дунаєм і Дністром в середині VI в. не міг сидіти хто інший, як ті слов'янські кадри, що протягом VI і VII в. перейшли в Мезію, полишивши своїм східним і північним сусідам землі за Дніпром. Натомість "анти" можуть відповідати північно-східній групі[5], але й то з певним ограниченням: ми не знаємо, як далеко сягало ім'я антів на північ[6]; воно могло обіймати всі східнослов'янські племена, але ми сього не знаємо і таких фактів не маємо, стрічаємо се ім'я лише в подіях і комбінаціях, що дотикаються тільки полудневої колонізації сих племен; ім'я антів могло обіймати цілий східний відділ, але в тім матеріалі, що ми маємо, воно належить тільки до полудневої частини сього відділу, до східно-полудневих слов'янських племен, і з сим значенням не проблематичним, а зв'язаним з

[1] [*Zeuss*], Die Deutschen [und die Nachbarstämme], c. 102–104.

[2] [*Roesler*, Über den], Zeitpunkt, c. 90.

[3] [*Krek*], Einleitung², c. 205–206, 330 прим.

[4] На неї вказав Шафарик [*Šafarik*, Slovanské starožytnosti], II, 25, 7.

[5] Се мовби мовчки признає і Крек [*Krek*, Einleitung]², c. 330, промовчуючи полудневих слов'ян та говорячи лише про "руських" і західних.

[6] Се підніс вже Шафарик, l[ocum] c[itatum], — "і не знати, як далеко на північ".

реальними фактами, з усім кругом фактів, який іно маємо, мусимо числитись. Анти — не північно-східно-полуднева галузь слов'янства, а полуднева частина її північно-східного відділу, ті племена, що утворили етнографічну цілість, яку тепер звемо українсько-руською*[1].

Все промовляє за сим ототожненням антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що рівняється з певністю. Ми бачимо, що сі анти виступають на території, де пізніше бачимо русинів і де й тоді — в VI в. не міг сидіти ніякий інший слов'янський нарід, розумію краї між Дніпром і Доном. Їх границею з "словенами" тоді був Дністер, але з рухом "словен" на захід і полудень вона натурально мусила посунутись, як і дійсно потім — в X в. — бачимо границею Русі з Мезійськими слов'янами Дунай. Бачимо, що сі анти були східними сусідами слов'ян, відріжняючись від них як осібна група — найправдоподібніше — етнографічно, се бачимо й у їх наступників — русі та болгарів. Наостанку — антська колонізація цілком відповідає тому, що ми на основі вищесказаного про напрями слов'янської колонізації могли б викомбінувати про правітчину нашого народу й напрям його колонізації. Се все, кажу, робить — можна сказати — певним, що в сих, звісних нам з джерелових фактів, антах маємо предків України-Русі, ближче — предків сіверян, уличів, тиверців і інших ще, може, незвісних нам на ім'я полудневих племен, що жили разом з ними на нашій території і ввійшли в склад нашого народу[2].

III

Таке ближче означення назви антів не лише дає конкретне значіння сьому загальнослов'янському, як здавалось, ґерміну, що висів у повітрі, але вводить в нашу історію кілька фактів, зв'язаних з їх іменем, що були досі, щоб так сказати, без хазяїна.

Йдучи хронологічно, треба почати з тієї війни з антами Вінітара. Падає вона на останню чверть IV в., десь в кінці 70-х чи 80-х рр., ближче дати означити не можна. Як я вже сказав, дещо промовляє за тим, щоб не збувати в сім епізоді імені антів гадкою про анахронізм; додам, що й конфлікт сей міг бути ще не дуже далеко від Дніпра, бо остготи під натиском

[1] Як вищеподане розуміння назви антів у Цайса і ін. зашироке, так знов рішучо завузьке розуміння знаходимо у декотрих, що в антах бачать уличів і тиверців: не маємо вказівок, що сі народи займали цілу антську просторонь та й чому якраз сі два народи руські злучались в одній загальній назві?

[2] Теорія великоросизма полян, до котрих, бачу, прилучають тепер і сіверян, користаючи з цілковитого браку місцевих пам'яток, нестійна сама по собі, не має тут значіння, і ми в неї не потрібуємо на сім місці входити; останніми днями дав перегляд сієї справи д. Ягіч в статті: [*Jagić*], Einige Streitfragen — Archiv ür slavische Phil[ologie], XX, c. 27 і далі відбитки.

гунів поволі лише посувались на захід, аж опинились на середнім Дунаї, отже й географічно взявши, ніщо не противиться гадці, що тут справді брали участь анти. Та признаючи саму війну реальним фактом, трудно прийняти те об'яснення, яке дає їй Йордан. Він оповідає, що Вінітар, "не хотячи підлягати гунській зверхності, став відтягатись помалу й, хотячи показати свою відвагу, рушив з своїм військом на краї антів; коли він напав на них, в першій битві його побито, але далі він воював сміло і їх короля Боза (Boz nomine)[1] з синами й 70 старшинами казав розіп'яти для страшного прикладу" (с. 48). В тодішніх обставинах, по упадку держави Германаріха, коли самі готи під натиском гунів мусили посуватись на захід, не до далеких завоювань їм було, і в сій війні я бачив би симптом слов'янської, може, антської спеціально — значить нашої колонізації на полудень, що зіткнулась з готами. Гуни взяли антів в оборону проти готів і при помочі вірної їм частини готів знищили Вінітара.

В першій половині VI в. анти беруть участь в походах придунайських слов'ян на Візантію. Про се маємо кілька дуже сильних заміток у сучасників: "Hi sunt casus Romanae rei publicae preter instantia cottidiana Bulgarum, Antium et Sclavinorum", — каже Йордан на закінченні Римської історії, а згадуючи про легендарну державу Германаріха і послушність йому слов'ян, пригадує, що тепер "Venethi, Anates, Sclaveni nunc ita facientibus peccatis nostris ubique deseviunt" (с. 23). Ще сильніше каже Прокопій (Hist[oria] arcana, 18): Ἰλλυρίους δέ θράχην ὅλην, ἐΐη δ'ἄν ἐχ χόλπου τοῦ Ἰονίου μέχρι ἐς τὰ Βυζαντίων προάστεια, ἐν τοῖς Ἑλλάς τε χαὶ Χερρονησιτῶν ἡ Χώρα ἐστίν Οὖννοί τε καὶ Σχλαβηνοὶ χαὶ Ἄνται σχεδόν τι ἀνὰ πᾶν χαταθέοντες ἔτος ἔξ οὗ Ἰουστινιανὸς παρέλαβε τὴν Ρωμαίων ἀρχὴν, ἄνηχεστα ἔργα εἰργάσαντό τοὺς ταύτῃ ἀνθρώπους; на іншому місці він згадує, що на початку панування Юстиніана "гуни (болгари), анти і словени переходили за Дунай та незвичайно непокоїли римлян" (De b[ello] Got[thico], III, 14). З сього виходить, що анти були звичайними учасниками тих повсякчасних нападів болгар і слов'ян; сі походи слов'ян, то самих, а ще частіше, мабуть, — разом з болгарами, що виступають як головні учасники тих походів, почались, мабуть, ще з кінцем V в. і особливо стали частими в другій чверті VI в., за часи Юстиніана; 530 р. цісар поручив був оборону Дунаю магістру Хилвудію, і він потрапив протягом трьох років повздержувати задунайських варварів — болгар, антів і слов'ян від нападів, робив навіть походи за Дунай, поки не наложив головою під час такого походу в краї слов'ян, і напади пішли знову (De b[ello] Got[thico], 14—18). Вони страшно шкодили сусіднім візантійським провінціям, але зрідка

[1] В нім бачили Буса "Слова о п[олку] Ігоревім" — гадка дуже привабна, але не конче певна.

набирали ширшого значіння, і тим пояснюється, що Юстиніан не звертав особливої уваги на них і віддавався тим часом планам далеких експедицій. В коротких звістках сучасників не вичислюються докладно учасники сих походів, найчастіше говориться лише про болгар, рідше про словен, про участь антів знаємо тільки з загальних уваг. Лише один раз, до речі, говорячи про антів, згадує Прокопій про їх похід на Тракію (De b[ello] Got[thico], III, 16), але й то так, що з того зовсім не можна вивести, чи то був спеціально антський похід, чи ні. Взагалі, походи самих антів, на власну руку, на Візантію не дуже ймовірні; правдоподібно, вони бували звичайно тільки учасниками: особливо болгари, ходячи з приазовських степів на Візантію, могли прибирати собі по дорозі ватаги антів волею чи неволею[1].

В другій половині анти поріжнились з "словенами"; про се оповідає Прокопій (De b[ello] Got[thico], III, 14), не пояснюючи причин: "Пізніше, по смерті Хилвудія, що сталась 534 р., анти і словени поріжнились, прийшло до війни, й антів перемогли вороги"; трохи згодом він згадує, що сі народи "вели між собою пертрактації і мали безпечно обопільні зносини"[2], се натякає, що війна тривала недовго, але після неї не було ближчих відносин (бодай тоді) між обома сусідами. Дуже можливо, що се була колонізаційна боротьба, натиск антів на словен; хоч могли бути й якісь спеціальні причини. Ся війна мусить припадати десь на кінець 30-х або початок 40-х рр.

Візантія, правдоподібно, хотіла використати се поріжнення своїх ворогів (хтозна — чи й не доложила до неї рук), вона звернулась до антів, щоб перетягнути їх до себе: Юстиніан закликав їх, аби оселились в околицях Туррія, спустілої римської кріпості, збудованої, по словам Прокопія, Траяном, на лівім боці Дунаю (очевидно, в Дакії), обіцюючи їм багату платню і всякі вигоди (σφισι ξυνοιχεῖν μὲν δυναμει τῇ πάσῃ, χρήματα δὲ με γάλα σφίσι προῖεσθαι — De b[ello] Got[thico], ib[idem]), аби вони боронили Візантію від болгар (і, розуміється, — заразом і від слов'ян). Тоді, здається, до порозуміння не прийшло: історія ся стоїть в зв'язку з появою між антами псевдо-Хилвудія. Епізод сей докладно оповів Прокопій (і він дав йому повід до класичної характеристики побуту слов'ян і антів і деяких дуже інтересних подробиць). Між невільниками, взятими слов'янами в війні з антами, був молодий ант на ім'я Хилвудій. Один грецький невільник з Тракії, що перебував між антами, звернув увагу свого хазяїна, що у словен в неволі перебуває Хилвудій, той самий звісний римський магістр, що так

[1] Каталог болгарських і слов'янських нападів на Візантію до приходу аварів див. у Міленгофа [*Müllenhoff*, Deutsche Alterthumskunde], II, с. 379 і далі; тут висловлена дуже правдоподібно умотивована гадка, що гети Марцеліна — се болгари і слов'яни (с. 383).

[2] Επεχηρυχεύοντο γὰρ ἤδη χαὶ ἀλλήλοις ἀνεμίγνυντο ἄδεως οἱ βάρβαροι οὗτοι — [*Prokopios*, De bello Gotthico], p. 333, ed. Bonn.

дався їм взнаки, але словени того не знають. Сього юнака викупили, і хоч він запевняв, що він зроду ант, йому не повірили, і на загальнім антськім вічі (ἠγείροντο μὲν ἐπὶ τούτῳ Ἄνται σχεδον ἅπαντες) примусили його, аби удавав з себе магістра Хилвудія. Коли Юстиніан зробив згадану вище свою пропозицію, анти згоджувались тільки в тім, аби той ніби Хилвудій дістав назад свій уряд і жив на тих пропонованих ґрунтах з ними разом. Але, коли Хилвудій їхав в сій справі до Константинополя, перестрів його на дорозі звісний Нарзес і, довівши обманство, арештував та й повіз в кайданах до Константинополя.

Хоч, отже, сі переговори, мабуть, не дійшли тоді кінця, одначе, хтозна, чи не від сього часу — боротьби з антами і зносин з Візантією (антські ватаги на Візантійській службі бачимо в Італії і перед сією справою ніби Хилвудієм і по ній, разом з ватагами болгар і слов'ян, De b[ello] Got[thico], I, 26–27; III, 22, — отже се не мало особливого політичного значіння, доводить лише брак якоїсь державної організації у всіх сих племен, — чи не від сього часу, кажу, датується переміна в політиці антів, бо пізніше — правда, се вже належить аж до часів Маврикія (602) — ми стрічаємось з антами як з союзниками Візантії.

Під час переходу аварів з прикаспійських країв на захід далися вони взнаки антам. Про се оповідає фрагмент Менандра (без початку)[1]; з нього довідуємось, що антам не пощастило в сій боротьбі, і авари почали пустошити їх землю своїми нападами і грабувати; Менандр оповідає, що для викупу взятих в неволю анти вислали одного з видатніших між собою Мезамира (Μεζάμηρον τὸν Ἰδαριζίου, Κελαγαστοῦ ἀδελφόν), але коли той під час свого посольства став говорити з аварами згорда (ἀπέρριψε ῥήματα ὑπερήφανά τε καὶ θρασύτερα πως), використав се один болгарин (Κοτρὶγουρος), близький до аварського кагана і неприхильний до антів (ὁ χατὰ Ἀντῶν τὰ ἔχθιστα βουλεουάμανος), — з сих слів можна б вивести, що сей котриґур і під'юдив кагана на антів, може, через якесь поріжнення болгар і антів — толкування, що дало б можливість до деяких інтересних виводів, якби воно було єдине можливе). Він порадив кагану вбити Мезамира, як чоловіка особливо впливового між антами і здібного до організації боротьби, і авари вбили Мезамира, а після сього пустошили ще гірше землю антів, забираючи в неволю й грабуючи її.

Сей епізод хронологічно належить до кінця 50-х рр. Напад аварів на антів об'ясняють тим, що то Візантія їх напустила[2] (уложивши з ними угоду, Юстиніан поручив їм (χατὰ τῶν ἀντιπάλων ὀπλίζεσται — *Men*[*andros*, Historia], p. 5), але ми не маємо слідів, щоб анти тоді докучали Візантії, і

---

[1] [*Menandros*], Hist[oria] gr[aeci] minores, II, c. 5–6 (ed. Bonn, c. 284–285).

[2] Див., напр.: *Müllenhoff*, [Deutsche Alterthumskunde], II, c. 394.

дуже можливо, що авари без спеціальних візантійських поручень по дорозі "примучили" антів. Се пригадує історію "Повісті временних літ": там оповідається, що "Обри (Авари) воеваша на Словѣны и примучиша Дулѣбы, сущая Словѣны, и насилье творяху женамъ дулѣбьскымъ: аже поѣхати бяше Обрину, не дадяше въпрячи коня, ни волу, но веляше въпрячи 3, или 4, 5 женъ въ телѣгу и повести Обрина" (Іпат., с. 7). В сім переказі мусить критись реальна згадка про насильство дулібам від аварів[1]; хоч літописець зачисляє се до часів імп[ератора] Іраклія (610–640), та датування се зроблено на основі візантійського оповідання з 610 р.[2] і припадково надано сьому — очевидно, народному переказу про утиск дулібів; дуже можливо, що тут маємо пам'ять про сю аварську біду VI в., переказану Менандром*. Можливі такі примучування й пізнішими часами, коли авари жили на середнім Дунаї, але, як бачимо з епізоду 602 р., тоді слов'яни наддунайські були в відносинах союзу й певної залежності від аварів, анти ж цілком незалежні, і військо аварське дуже нерадо прийняло план іти на антів, попросту збунтувалось, так що пізніші походи аварів на антів можна припускати, але дуже на їх існування покладатись не можна.

З другої половини VI в., після сієї аварської біди, ми вже не маємо звісток про антів. Вони виступають доперва в війні 602 р.: під час війни з Візантією, коли греки звернули свої сили проти союзних з аварами наддунайських слов'ян, аварський каган для диверсії вислав був військо, "аби знищити антський нарід, що був союзником ромеїв", але аварське військо від такої перспективи стало тікати до греків і каган мусив відложити свій план. Епізод сей цікавий, бо показує, що анти, як я вже сказав, тоді були цілком незалежні від аварів і як союзники Візантії мусили воювати з словенами, отже, тримались від них зосібна і ворожо.

В сім епізоді востаннє виступають анти. З дальшою міграцією слов'ян за Дунай зайняли вони землі між Дністром і Дунаєм (не без впливу на се, може, був і перехід Болгарської орди над Дунай в VII в.), але при тім цікаво, що коли історичні джерела кидають знову світло на події по лівім боці Дунаю — в X в., — бачимо, що антська держава — Київська Русь — перейняла політику антів VI–VII в. і тримається з Візантією проти потомків словенів — Болгарської держави; так було від Олега і до Ярослава.

---

[1] Згадаю, що був висловлений здогад, мовби тут книжник переніс на руських дулібів утиски, чинені аварами чеським дулібам, через непорозуміння, задля тотожності імен, але щоб в XI в. до руського книжника дійшла звістка про аварський утиск спеціально дулібів, а не чехів і морави взагалі, се дуже неправдоподібно.

[2] *Theophanes*, [Chronographia], ed. de Boor, I, p. 301–302.

... Мих[айлу] Вишневецькому... — Вишневецький Михайло Олександрович (?–1584) — український князь, черкаський і канівський староста (1559–1580), брацлавський каштелян (1580–1581), київський каштелян (1581–1584), любецький староста (1584) (Там само. — С. 333).

с. 431–432 ***... Янушу Острозькому...*** — Острозький Януш (1554–1620), старший син Василя-Костянтина Острозького, волинський воєвода (1585–1593), краківський каштелян (1593–1620), білоцерківський, богуславський, черкаський, канівський, переяславський староста (Там само. — С. 234).

с. 434 ***... Шаха...*** — Шах (?–?) — козацький старший (можливо, гетьман) у 1577–1588 рр. відзначився організацією походу 1577 р. на Молдову, пограбуванням татарського посла (зима 1576–1577), причетністю до арешту Івана Підкови (*Леп'явко С.А.* Українське козацтво в міжнародних відносинах (1561–1591). — С. 65–69).

В.Б.

Галицьке боярство XII–XIII в.

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Галицьке боярство XII–XIII в. // ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XX. — С. 1–20. Передрук зі збереженням первісної пагінації: Розвідки і матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1897. — Т. 2.

Автограф зберігається у: ЦДІАУК. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 204, арк. 1–35.

с. 435 ***Слово боярин неясне щодо свого початку...*** — етимологія цього слова залишається дискусійною; більшість дослідників схильні виводити його від давньотюркського bai — "знатний, багатий" (Етимологічний словник української мови. — К., 1982. — Т. І. — С. 241).

с. 438 ***... свому князю Ярославу...*** — йдеться про галицького князя Ярослава Володимировича Осмомисла (1153–1187 рр.).

Виступає боярство з ріжними іменнями... — не завжди під "мужами галицькими" і "галичанами" у літописах виступають галицькі бояри.

... відкидали сю звістку, уважаючи за її пізнішу дописку... — немає серйозних підстав вважати її пізнішою вставкою.

с. 440 ***Видавці Іпатської літописі уважали се назвою якогось села...*** — такої ж думки дотримувалися і наступні видавці Іпатського літопису (Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — СПб, 1908. — Т. II. — Стб. 790). Перекладач літопису Л.Махновець пропонував ідентифікувати це слово із селищем міського типу Отинією Коломийського р-ну Івано-Франківської області (Галицько-Волинський літопис. — Львів, 1994. — С. 62). Проте більш слушною видається думка О.Нікітського і підтримана М.Грушевським, що "се вотьнина=батьківщина". Це слово також наявне у грамотах, датованих 1359 та 1390 рр. (Грамоти XIV ст. / Упор. М.М.Пещак. — К., 1974. — С. 34, 104).

с. 443 ***... дружині такого Свинельда завидувала навіть дружина самого київського князя...*** — йдеться про події, датовані літописом 945 р., коли дружинники Ігоря докоряли своєму князеві, що дружина воєводи Свинельда значно багатша (Повесть временных лет. — СПб, 1999. — С. 26–27).

с. 448 ***... Михайла Всеволодовича...*** — Михайло Всеволодович (1223–1246 рр.) — чернігівський князь, короткий час (березень 1238 — серпень 1239 рр.) займав Київський стіл; замордований в Орді 30 вересня 1246 р., згодом канонізований православною церквою.

... сина Ростислава... — Ростислав Михайлович — новгородський (1230–1231 рр.), галицький князь (1237–1238 рр.), жупан земплинський і березький (бл. 1245–1251 рр.), бан Мачви (1251–бл. 1264 рр.).

Я.К.

Анти ("Ανται, Antes). Уривок з "Історії України-Руси"

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Анти ("Ανται, Antes). Уривок з "Історії України-Руси" / ЗНТШ. — Львів, 1898. — Т. XXI. — Кн. 1. — С. 1–16. Передрук зі збереженням первісної пагінації: Розвідки і матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1900. — Т. 3.

Автограф зберігається у: ЦДІАУК. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 197, арк. 1—23. Зберігся також фрагмент (початок: ЗНТШ. — Т. XXI. — С. 1—3) коректи статті з виправленнями та доповненнями автора: ЦДІАУК. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 197, арк. 24—25 зв.

с. 452 ***В першім віці по Христі маємо уперше певні, вільні від всяких сумнівів, звістки про слов'ян. Вони виступають у латинських письменників під іменем венедів...*** — сучасні дослідники висловлюють певні сумніви щодо ототожнення венедів із слов'янами, див.: Древняя Русь в светле зарубежных источников / Под ред. Е.А.Мельникова. — М., 2000. — С. 59—61.

... можемо означити на основі відомостей Птоломея (II в. по Христі)... — див. розділ IV "Виїмок з жерел до історії України-Руси".

... для слов'янської правітчини на початку нашої ери здобуваємо простору територію... — серед дослідників триває дискусія щодо локалізації прабатьківщини слов'ян. До вирішення цієї проблеми активно залучаються матеріали, нагромаджені археологією, яка з часу появи статті М.Грушевського досягнула вражаючих успіхів. Також враховуються здобутки лінгвістики, антропології, етнографії та інших наук (див.: *Петров В.П.* Етногенез слов'ян. — К., 1972; *Седов В.В.* Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979; *Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В.* Походження слов'ян. — К., 1991).

с. 455 ***... Иордан (V в.)...*** — див. розділ V "Виїмок з жерел до історії України-Руси".

с. 456 ***... по смерті Атили...*** — Аттіла — вождь гунського племінного союзу. У 433—445 рр. правив разом з братом Блєдою, у 445—453 рр. — одноосібно. За його правління гунський племінний союз досягнув найбільшої могутності.

... стрічаємо аж у Иоанна з Ефесу (585)... — йдеться про твір Іоанна Ефеського "Церковна історія", див.: Свод древнейших письменных известий о славянах. — М., 1991. — Т. І. — С. 276—291.

... при кінці VI і на початку VII в. в оповіданнях Теофілакта... — Феофілат Сімоката (бл. 80-х рр. VI ст. — після 641 р.) — візантійський письменник, автор "Історії" (Свод древнейших письменных известий о славянах. — М., 1995. — Т. II. — С. 10—64).

с. 457 ***Але анти? Проби об'яснити се ім'я з слов'янської мови... не удались*** — сучасні дослідники вважають, що етнонім "анти" іранського походження, див.: *Седов В.В.* Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. — М., 1987. — С 169—180; *Бонев Ч.* Анти и словини в Добруджа през VI в. // Руско-български връзки през веколете. — София, 1986. — С. 56—62.

... Агатій... — Агафій Міринейський (бл. 530—бл. 582) — візантійський історик, автор твору "Історія", див.: Свод древнейших письменных известий о славянах. — М., 1991. — Т. І. — С. 291—310.

... ціс[ар] Маврикій... — візантійський імператор Маврикій (582—602 рр.); вважається автором військового трактату "Стратегікон" (Свод древнейших письменных известий о славянах. — М., 1991. — Т. І. — С. 369—375).

... Менандр... — Менандр Протектор (VI ст.) — візантійський історик, автор твору "Історія", див.: Свод древнейших письменных известий о славянах. — М., 1991. — Т. І. — С. 311—356.

с. 457—458 ***Останній раз ім'я антів приходить в оповіданні Теофілакта... в оповіданні про війну 602 р. ...*** — російський дослідник Г.Г.Літаврін пропонує вважати останньою згадкою про антів присутність цього етноніма у титулі візантійського імператора Іраклія (610—641 рр.), датованім 612 р. (*Литаврин Г.Г.* О походе аваров против антов // Славяне и их соседи. Международные отношения в эпоху феодализма. — М., 1989. — С. 30).

с. 460 ***Анти... ті племена, що утворили етнографічну цілість, яку тепер звемо українсько-руською...*** — серед дослідників триває дискусія про роль антів в етногенезі українського народу. Одним із послідовників М.Грушевського в цьому питанні був М.Брайчевський, який вважав, що анти виступають у "Повісті временних літ" під назвою дулібів (див.: *Брайчевський М.Ю.* Антський період в історії східних слов'ян // Археологія. —

К., 1952. — Т. VII. — С. 21–42). Частина дослідників схильні приписувати антам пеньківську культуру V–VII ст. Середнього Подніпров'я. Частина антів, переселившись на Балканський півострів, розчинилася серед слов'янського населення, а інша залишилася на Подніпров'ї, стала одним із компонентів у формуванні українського народу (див.: Історія української культури. — К., 2001. — Т. 1. — С. 568, 573–575).

с. 464 ***... дуже можливо, що тут маємо пам'ять про сю аварську біду VI в., переказану Менандром*** — немає достатніх підстав для ототожнення епізоду, описаного у Менандра Протектора, із розповіддю "Повісті временних літ" про насильства обрів над дулібами.

Я.К.

Анти. Реферат

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Анти. Реферат // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXXI–XXXII. — С. 5. Переклад німецькою мовою див.: *Hruševśkyj M.* Die Anten // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXXI–XXXII. — С. 14–15.

Зберігся автограф резюме під назвою: ЦДІАУК. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 197, арк. 28–29.

Ця публікація є тезисним викладом поглядів М.Грушевського на проблеми історії антів, які він ширше виклав у попередній статті.

Я.К.

Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз // ЗНТШ. — Львів, 1898. — Т. XXIII–XXIV. — С. 1–30. Передрук зі збереженням первісної пагінації: Розвідки і матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1900. — Т. 3.

Автограф зберігається у: ЦДІАУК. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 165, арк. 10–46 зв.

Стаття М.С.Грушевського "Хмельницький і Хмельниччина" побачила світло на сторінках редагованих ним же "Записок НТШ" у 1898 р. Певною мірою цю статтю можна назвати програмною. Слід зауважити, що вона вийшла до 250-ї річниці початку Національно-визвольної війни українського народу, керованої гетьманом Богданом Хмельницьким. Образ гетьмана та його діянь, змальований ученим і в статті, і в "Історії України-Руси" через майже тридцять років, дуже подібний. Таким чином, стаття мала певним чином програмне значення, у ній були сконденсовані головні думки автора щодо Богдана Хмельницького і очоленого ним руху, які пізніше були доповнені й уточнені.

Стаття Грушевського зберігає своє значення насамперед тому, що дає змогу краще зрозуміти творче кредо вченого, еволюцію його поглядів. Автор розкриває образ гетьмана і його справи з урахуванням здобутків європейської історіографії, насамперед позитивістської, він без гніву та емоцій аналізує здобутки й втрати Богдана, але при цьому бере до уваги й актуальні завдання українського національно-визвольного та соціального рухів кінця XIX—початку XX ст. Тут можна відчути приховану полеміку з концепціями української історіографії XIX ст. (Д.Бантиш-Каменський, М.Маркевич, М.Максимович, М.Костомаров. П.Куліш та ін.), не кажучи про раніші часи. Ще відчутнішим є розрив Грушевського з концепціями, що домінували тоді в російській історіографії і впливали на українську. Ці концепції нерідко були наскрізь пронизані духом великодержавного шовінізму.

Історик приділив тут значну увагу проблемі українсько-польських та українсько-російських відносин, оцінці договору 1654 р.; низка його зауважень не втратила свого значення й донині. М.Грушевський суворо (часом аж занадто суворо!) оцінював роль козацької старшини, яка після поразки повстання Мазепи не спромоглася на серйозний виступ проти Російської імперії, яка надто дбала про задоволення своїх станових інтересів всупереч інтересам трудящих мас, навіть зраджувала їх тощо. Він слушно підкреслив довготривалий вплив подій середини XVII ст., що було відчутно в Україні і на початку XX ст.; досить влучно оцінив рух (за його термінологією — "Хмельниччину") як "соціально-економічний в основі, був сильно перейнятий національною краскою — се була боротьба пригнічених руських верств і

ЗМІСТ

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 6

Серія "Історичні студії та розвідки (1895—1900)"

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *С.Довба*
Комп'ютерний набір і верстка *Л.Гринчишин*
Коректори *Р.Гамада, М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянчин*

Здано на складання 03.06.2004. Підп. до друку 11.11.2004. Формат 70х100[1]/16.
Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 54,82. Умовн. фарбовідб. 55,22.
Обл.-вид. арк. 44,98. Додатк. накл. 2000 прим. Свідоцтво держ. реєстру:
серія ДК № 22. Вид. № 03. Зам. 529-4.

Державне спеціалізоване видавництво "Світ" 79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Надруковано з готових діапозитивів на ВАТ "Львівська книжкова фабрика "Атлас"
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —

Т. 6: Серія "Історичні студії та розвідки (1895—1900)". — 2004. — 696 с.

ISBN 966-603-223-6; 966-603-367-4 (т. 6).

Шостий том зібрання праць М.Грушевського є другим томом серії "Історичні студії та розвідки" і охоплює період 1895—1900 рр. У ньому вміщені публікації документів, джерелознавчі розвідки і передмови, історичні статті та науково-інформаційні матеріали.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 966-603-223-6
ISBN 966-603-367-4 (т. 6)